

**AVUSTURYALI OSMANLI TARİHÇİSİ
JOSEPH VON HAMMER PURGSTALL'IN BURSA İZLENİMLERİ
(AĞUSTOS 1804)**

*Zeynep DÖRTOK-ABACI**

ÖZET

Joseph von Hammer-Purgstall Avrupa'da Doğu dünyasına karşı ilginin uyanmasını sağlamış ve Osmanlı tarihi konusunda uzun süre aşılamayan çalışmalar yapmış ilk oryantalistlerden biridir. Bu çalışmada Avusturyalı Osmanlı tarihçisi Joseph von Hammer-Purgstall'ın, öncelikle İstanbul'da tercümanlık görevinde bulunduğu sırada, 1804 yılı Ağustos'unda Bursa'ya yaptığı geziyi anlattığı seyahatnamesi tanıtılmış, daha sonra seyyahın Bursa sâkinlerinin yabancılara yaklaşımı, kentteki ekonomik faaliyetler, yemek kültürü ve kent toplumunun ileri gelenleri hakkında verdiği bilgiler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Joseph von Hammer-Purgstall, Bursa, Seyahatname.

ABSTRACT

**Austrian Ottomanist Joseph von Hammer-Purgstall's Travel to Bursa
and his Impressions (August 1804)**

Joseph von Hammer-Purgstall can be considered as the first person who sparked an interest in the "Eastern world" in Europe. In addition to this he was also the author of many books on Ottoman Empire which could not be surpassed for a long time. In this article I tried to introduce his travel account on Bursa by paying a special attention to his evaluations about the attitudes of inhabitants of Bursa

* Öğr. Gör. Dr.; Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

toward "foreigners". I also evaluated the information given by Hammer about economic activities, culinary culture and the nobles of the city.

Key Words: Joseph von Hammer-Purgstall, Bursa in 19th Century, Travel Account.

Giriş

Avrupa'da var olan uygarlığın, zıttını Doğu'da arayan, Doğu'ya genellikle olumsuz özellikler yükleyen oryantalistlerin yarattığı bu Doğu imgesi yüzyıllarca önyargı olarak insanların zihinlerinde varlığını sürdürmüş, hala da sürdürmektedir. Joseph von Hammer-Purgstall, Avrupa'da doğu dünyasına dair ilginin ortaya çıkmasını sağlayan oryantalist araştırmacı ve sanatçıların öncülerinden kabul edilmektedir.

Hammer eserlerinde her ne kadar Türk aleyhtarı ve önyargılı olsa da, Osmanlı tarihçiliği açısından doğu ve batı kaynaklarını karşılaştırmalı olarak kullanan, birçok alanda ilk olma özelliği taşıyan eserler yazmıştır.

İstanbul'a Avusturya Büyükelçiliği'nde tercümanlık göreviyle gelen Hammer, 1804 yılının Ağustos ayında arkadaşlarıyla birlikte Bursa'ya bir gezi gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada öncelikle Joseph von Hammer'in hayatı ve eserleri konusunda bilgi verildikten sonra, seyyahın kent ile ilgili anlattığı turistik bilgilerden çok kentteki ekonomik ve sosyal yaşam hakkındaki yazdıkları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall Kimdir?

Viyana'ya yaklaşık 200 km. uzaklıkta Almanca konuşulan, Graz vilâyet idaresinde görevli bir memurun oğlu olarak dünyaya gelen Hammer'in soyadı ailesinin Prens Eugen'in yanındaki hizmetiyle ilgilidir. Von Purgstall soyadını ise bu ailenin kendisini evlat edinmesi sebebiyle sonradan alınmıştır. Hammer 1835'te Purgstall ailesine varis olduğu için "Freiherr" ünvanını da taşımıştır. 1789'da Viyana'da Orientalische Akademie'ye giren Hammer, burada tercüman olarak yetiştirilmek üzere on yıl tahsil görmüştür. 1799'da İstanbul'a diplomatik görevle tercüman olarak gönderilmiştir. 1 Temmuz 1799'da Varna'dan bir yelkenli ile Karadeniz'e açılan Hammer beş gün sonra, İstanbul Boğazı'ndan şehre girdiğinde duygularını şu şekilde belirtir: "...gözlerim kamaşmış, şaşırılmış, büyülenmişim (*ich war geblendet, erstaunt, entzückt*). Geride kalan dar boğazda geminin her maneverasıyla, genişleyen su yolunda önümüzde yeni manzarlara açılıyordu" (Hammer-Purgstall, 1940, s.37)¹.

¹ Hammer'in ince el yazısı ile 246 defteri dolduran bu hatıraları 29 Eylül 1852'de ölümünden dört yıl önceye kadar devam etmektedir. Bu hatıralara Hammer tarafından yazılmış 800 kadar mektup da eklenmiştir. Eser hakkında bir tanıtım yazısı için bkz. Bekir

Hammer, yedi tepe üzerine kurulmuş imparatorluk şehrini (die Kaiserstadt) tanımaya çalışırken kendisine iki kişi yardımcı olmuştur. Bu kişilerden ilki İstanbul'un modern anlamda ilk topografik haritasını çizmiş olan Fransız mühendisi Kauffer diğeri ise saray bahçesinin Alman bahçivanı Ensler'dir. Hammer, Ensler sayesinde aynı tarihlerde Osmanlı sarayında bulunan devrin meşhur Fransız ressamı Ignaz Melling (1736-1831) ile de tanışma fırsatı bulmuştur. Böylece gerek Topkapı Sarayı'na gerekse Boğaziçi'deki yeni saraylara girme imkanına sahip olmuştur. Hammer İstanbul'da bulunduğu sürede Arapça ve Grekçe öğrenirken aynı zamanda Bahçekapı'daki Sultan I.Abdülhamid Kütüphanesi'ndeki el yazmaları üzerinde de çalışmış ve burada 500 kadar yazma toplamıştır (Eyice, 1982, s.535-536).

Osmanlı topraklarında bulunduğu sırada Joseph von Hammer 1800 yılından itibaren görevli olarak seyahatler yapmaya başlamıştır. İlk seyahatini Posta Tatarı kıyafeti ile Çekmeceler, Silivri, Tekirdağ üzerinden Çanakkale'ye yapan araştırmacı Truva'yı da ziyaret etmiş, buradan Sakız Adası ve Rodos'a geçmiştir. 1802'de Baron Stürmer'in maiyetinde sefaret sekreteri olan Hammer, bu görev sırasında Osmanlı Devleti'ni ve Mısır'ı tanıma ve birçok eser toplama fırsatı bulmuştur. Türkçe, Farsça ve Arapça eserlerin yanı sıra Hammer Mısır'da şark papirüsleri ve eski şark kaynaklarına da ilgi göstermiş, özellikle "Binbir Gece" masallarından Almanca'ya çeviriler yapmıştır (Ortaylı, 1997, s.491). Hammer bu seyahatlerle ilgili notlarını "Doğu'da yapılan bir seyahatte toplanan topografik manzaralar" başlıklı bir kitapta toplamıştır (Eyice, 1982, s.537).

Hammer'in İstanbul'daki ikameti 7 Mayıs 1806'da Boğdan'da Yaş şehrine Avusturya Konsolosu olarak tayiniyle son bulmuş ve bir daha İstanbul'a ve şark ülkelerine dönmemiştir. Bir yıl içinde diplomatik görevinin sona ermesinden sonra Hammer, tercümanlık göreviyle Viyana'da bulunduğu sırada Avrupa merkezlerine gezilere çıkmış, verimli geçen bu süreçte baş tercümanlığa yükselmiştir. Viyana'ya döndükten sonra doğuya bir daha gitmemekle birlikte şarkiyatçılarla temasını sürdürmüştür. Viyana'da dışişleri danışmanı olduğu sırada 1807'de Paris'e gitmiş, orada Fransa'nın tanınmış şarkiyatçı zümresi ile yakın temas kurmuş, devrin ünlü Fransız şarkiyatçısı Silvestre de Sacy ile tanışma fırsatı bulmuştur. 1817'de İstanbul'daki elçiliğe atanma talebini, Metternich Hammer'in diplomatlıktan ziyade araştırma ile meşgul olmasını istediği için reddetmiştir (Ortaylı, 1997, s.491).

Gerçekten de Metternich'in Hammer'i araştırmaya yöneltmesi isabetli bir karar olmuşa benzemektedir. Çünkü yazar 1822 yılında İstanbul

Sıtkı Baykal, "Hammer'in Hâtırâtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.I, Sayı 1, 1942, s.128-131.

ve Boğaziçi (*Constantinopolis und der Bosporus*) hakkında iki ciltlik eserini yayınlamıştır (Eyice, 1982, s.546). Daha sonra Osmanlı tarihi açısından uzun süre aşlamayan, “*Geschichte des Osmanischen Reiches*” (GOR, I-X, Pesth, 1827-1835)² adlı, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar gelen çalışmasını Almanca olarak kaleme almıştır. Hammer’in bu kapsamlı eseri Hellert-Dochez tarafından Fransızcaya çevrilmiş, bu tercümeden Mehmet Atâ Bey eseri Osmanlıcaya hem tercüme etmiş, hem de elinden geldiğince bilgileri incelemiş, eleştirmiş ve bazı notlar ilave ederek, 15 cilt olarak çıkarmayı tasarlamışsa da 1330-1335 (1912-1917) yılları arasında ancak 9 cildini yayımlayabilmiştir (Babinger, 1992, s.437).

Osmanlı seyahatnamelerini Avrupa’ya tanıtan ilk kişi de yine Hammer olmuştur. Evliyâ Çelebi’nin Seyahatnâmesinin İstanbul’dan bahseden ilk cildi ile ikinci cildinin bir kısmını *Narrative of Travels in Europe-Asia and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi* adı ile İngilizce’ye çevirmiş ve 1834 tarihinde bir önsöz yazdığı tercümesi yayınlanmıştır. Yine Kâtip Çelebi’nin Cihannümâ nüshasının Rumeli ve Bosna kısımlarını Almanca’ya çevirmiştir (Ortaylı, 1997, s.492). Hammer’in özellikle kendi seyahatlerini anlatan eserlerinde Türk aleyhtarı duygu ve tasvirlerin, önyargılı ve hatalı hükümlerin yer aldığı görülmektedir (Eyice, 1982, s.535-550). Hammer’in ayrıca *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (I-IV, Pesth 1836-1838) Osmanlı Edebiyatı Tarihi adlı Osmanlı şairlerin biyografilerinin yer aldığı bir çalışması mevcuttur. Bir tercüman yada diplomattan daha çok bir araştırmacı olarak nitelenebilecek özelliklere sahip Hammer’in, Kırım Hanları Tarihi (*Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft*, Wien, 1856), Osmanlı Devleti’nin İdari Tarihi (*Des Osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung I-II*, Wien, 1815), İlhanlılar Tarihi (*Geschichte der Ilchane*, I-II Darmstadt, 1841-1843) ile Vassâf Tarihi ve Hâfız Divânı’nın Almanca çevirileri bulunmaktadır (Ortaylı, 1997, s.493). Hammer’in 1812’de Farsça’dan Almanca’ya çevirdiği *Diwan des Hafis* (Hâfız Divânı) Avrupa’daki edebiyat çevrelerinde büyük ilgi yaratmış, Goethe de bu çevirilerden etkilenmiştir³. Goethe 1819’da Avrupa’da giderek ünü artan West-Östlicher Divan adlı eserinin dipnotlarında Hammer’i övmüş, ayrıca çalışmasını onun Hâfız Divânı’ndaki Almanca telaffuzlarına uygun olarak gerçekleştirmiştir (Metlitzki, 1997, s.149). Hammer çevirileriyle de Doğu dünyasının Avrupa’da tanınmasına,

² Bu eser 1983 yılında 15 cilt ve Latin harfleriyle yeniden basılmıştır. Joseph von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi (1299-1757)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.

³ Hammer’in doğu edebiyatı alanında çok fazla bilinmeyen başka bir çeviri eseri için bkz. Annemarie Schimmel, “Ein unbekanntes Werk Joseph von Hammer-Purgstall”, *Die Welt des Islams*, C.15, Sayı 1/4, 1974, s.129-145.

çağdaşı yazar ve araştırmacıların dikkatinin, Avrupa'nın dışında kalan coğrafyalara yönelmesine aracılık etmiştir⁴.

Görüldüğü gibi Hammer İslam dünyasına giren bir yabancı, oryantalisttir. Öyle ki 1847'de Bilimler Akademisi'nde Şark Şubesi'nin kurulmasını sağlamış ve bu bölümün başkanı olmuştur. Burada yayınları ve tebliğleri ile etkin faaliyetlerde bulunmuş, tercüme yapmış ve Osmanlı Devleti ve doğu tarihçiliğinde yeni bir dönem başlatmıştır. Joseph von Hammer 1850'lerde çekildiği Heinfeld Şatosu'nda hatıralarını kaleme almış (Hammer, 1940, s.410) ve 23 Kasım 1856'da Viyana'da ölmüştür.

Hammer devrinin Alman edebiyatının güzel üslubuna sahip bir üyesi olmasının yanı sıra, arşiv ve kaynakları geniş ve karşılaştırmalı olarak tarayan ilk Osmanlı tarihçisidir (Ortaylı, 2001, s.33). Üç Doğu dili yanında Batı dilleri, Yunanca ve Latince de dahil on kadar dili okuyup yazabilen Hammer, Batı'da modern şarkiyatçılık ve Türkoloji'nin öncüsü olarak kabul edilebilir. Hammer eserlerinde bazen taraflı, eksik ya da yanlış bilgiler vermekle birlikte Doğu arşivlerinin yanı sıra edebi kaynakları, yazmaları ve Avrupa arşivlerini birlikte kullanan, sentez niteliğinde çalışmalar yapan bir tarihçidir (Ortaylı, 1997, s.494).

Joseph Von Hammer'in Bursa Seyahati ve Kent Hakkındaki İzlenimleri

Joseph von Hammer İstanbul'da Avusturya Büyükelçiliği'nde görevli iken, İngiliz elçilik kâtabi Mr. Straton ve Prusyalı tüccar Bielfeld Baronu ile 1804 yılının Ağustos ayında Mudanya yolundan Bursa ve Uludağ'a bir gezi gerçekleştirmiş, daha sonra İznik ve İzmit üzerinden başkente geri dönmüştür (1940, s.150; 1818, s. Vorrede -önsöz-). Hammer kitabını Avusturya İmparatoriçesi, Macaristan ve Bohemya Kraliçesi Caroline Auguste'ye ithaf etmiştir⁵. Eser, 10 sayfalık bir önsöz ve 200 sayfalık ana metinden oluşmaktadır. Çalışmanın 167-182. sayfaları arası eklere, 185 ve 200. sayfalar ise yazıtlara ayrılmıştır (Tunalı, 2005 s.333). Seyahatnamede göze çarpan en önemli özellik, kitabın bir turist rehber kitabı gibi hazırlanmış olması, daha çok kentteki tarihi eserler üzerinde yoğunlaşması, Bursa'da yaşayan insanların yaşam biçimi ve kültürü hakkında sınırlı bilgiler içermesidir.

⁴ Bugün halen Goethe'nin evinin de bulunduğu, Almanya'nın Weimar kentinde İranlı şair Hâfiz ile Goethe'yi tasvir eden, yani doğu ile batının kültürel bütünleşmesini simgeleyen bir anıt bulunmaktadır.

⁵ Hammer'in Bursa'ya yaptığı bu geziyi anlattığı seyahatnamesi ile ilgili tanıtım yazısı için bkz. Ayten Can Tunalı, "İstanbul'dan Bursa-Uludağ'a Bir Seyahat ve İznik-izmit Üzerinden Geri Dönüş, Adolf Hartleben Verlag, Viyana 1818, X+200 (Ekler, 167-182; Yazıtlar 185-200)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, 2005, s. 333-338.

Seyahatnamede ithaf ve önsöz kısmının ardından, Sahil yolundan Bursa'ya gidişin anlatıldığı birinci bölüm yer alır. Gemlik ve Mudanya arasında yer alan köylerin özelliklerini tanıttıktan sonra Acemler Çeşmesi ve Çekirge'yi anlatır.

Joseph von Hammer Bursa'da yaptığı gezi ve gözlemleri belirli alt başlıklar altında toplayarak anlatmayı tercih etmiştir. Seyahatnamenin 12 ve 16. sayfaları arasında seyyah, şehirde kısa bir gezi yapıldığında göze çarpan yapı ve tarihi eserleri aktarır. Sırasıyla Bursa'nın suları (s.16-20), hamam ve kaplıcaları (s.20-29), câmileri (s.30-40), tekkeler (s.40-42), Bursa kalesi (s.42-47) ve Bursa'daki sultanların, önemli kişi ve alimlerin mezarlarından (s.47-65) bahsettikten sonra, kentin nüfusu, sanayi ve tarım ürünleri ile kentin kuruluşundan itibaren kısa bir tarihini aktarır.

Daha öncede belirtildiği gibi, bu çalışmada Hammer'in verdiği turistik bilgiler değil, kentin ekonomik ve toplumsal yaşamı konusunda ipuçları verebilecek nitelikteki değerlendirmeleri ön plana çıkartılmıştır.

Hammer Bursa kentinin nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir: *“Bursa’da yaşayanlara göre, Müslümanların sayısı 100.000’dir. Bu sayı, müslüman olmayan 6000 Ermeni, 3500 Rum ve 1200 Yahudi eklenince bile, abartılı gözüküyor”* (1818, s.65, 66). Hammer kentte yaşayanların ifadelerine dayanarak yapılan 110.700 kişilik nüfus tahmininin abartılı olduğunu düşünse de bu rakam, onun geldiği tarihten 66 yıl sonra basılan ilk Hüdâvendigâr Vilâyeti’ndeki nüfus verileri karşılaştırıldığında makul kabul edilebilecek bir tahmin gibi görünmektedir. 1870 tarihli salnâmede Bursa Sancağı'nın toplam nüfusu 142.563, müslümanların sayısı 97.000, gayr-i müslimlerinki ise 45.357 olarak belirtilmiştir (*Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1287-M.1870, s.150).

Hammer kentte yaşayan Hristiyanların durumu ve ibadet yerleri konusunda ilginç değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bilgilere göre, Bursa'daki Ermeni ve Rum kiliseleri İstanbul Patrik'ine bağlı olan metropolitlerin yönetimindedir. Kiliseye hizmet eden ve kilisede topluca yaşayan Ermeni din adamlarının bazıları, tıpkı psikoposları gibi rahiptirler (karabaş) ve evlenemezler, bazıları ise eşleri ve çocukları ile birlikte şehirde oturmaktadır. Seyyaha göre, Bursa'daki kiliseler metropolitan kilisesinden daha büyük değilse de, ondan çok daha süslü ve ziynetlidir (Hammer, 1818, s.66).

Seyyah Ermeni ve Rum kiliselerinin iç mekan ve yapı tarzı açısından birbirinden farklı olduğunu belirtirken, Ermeni kiliselerinin daha çok câmilere benzediğini ileri sürmektedir. Anlattıklarına göre;

Ermeni kiliseleri, yapıları ve döşemeleri bakımından Rum kiliselerinden farklı olarak geniş ve aydınlıktır. Ermeni kiliselerinde sandalyeler bulunmaz, yer sadece minderlerle örtülüdür

ve aynı çizgide yükselen üç tane sunağı sayılmazsa, içi diğer Hristiyan kiliselerine değil, daha çok camilere benzer. Bu üç sunak zeminde değil, bir insan boyundan daha yüksek olan bir platform ya da sahne üzerinde yükselir, bu platform ya da sahne, kalın bir duvar tarafından gizlenmiş olan bir koridorun birbirine bağladığı üç kubbe altında bulunur. Ayinler sırasında başpapaz diyakoz ve akolitleriyle bu üç sunak arasında sürekli hareket halindedir. Sunakların önünde dualar okuyup tütsü sallar, kâh bağlayıcı koridora kâh en kutsal odaya girip kısa bir süreliğine cemaatin gözlerinden kaybolur, az sonra yine aydınlık ve dumanlar içinde ilahi bir haberci gibi yükseklerde gezer.

Hatta Hammer, Rum ve Ermeni kiliseleri arasındaki farklılığın eski Mısır tapınakları ile eski İran tapınakları arasındaki kadar büyük olduğunu düşünmekte ve fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Rum ve Ermeni kiliselerindeki ibadetler arasındaki farklılık, hiyerogliflerle kaplanmış, oyulmuş kayalar ve karanlık tapınaklarda yapılan eski Mısır ibadetleriyle, manalı tasvirlerin bulunmadığı dağlarda açık havada kutlanan eski Fars (İran) ibadeti arasındaki farklılığı andırır. Rumlar, Mısırlıların gizli karanlığını ve İsis'e⁶ yapıları benzetilen, abartılmış bir Meryem kültünü sever. Ermeniler ise, memleketlerinin yüksek dağları ile komşu ülkeleri İran'ı düşünerek yükseklerde gezip Tanrı'ya övgü şarkıları söylemeyi tercih ederler (Hammer, 1818, s.67).

Daha önce de belirtildiği gibi Hammer eserlerinde genel olarak Müslüman ve Türk aleyhtarı, önyargılı bir üslup benimsemiştir. Ancak seyyah Bursa sakinlerinin kendilerini sevgiyle karşıladıklarını şu şekilde anlatır:

İstanbul'da, Bursa'da oturan Müslümanların dini fanatizmi ve yabancılara karşı sevimsiz davranışları çok konuşulur. Biz ise bunun tam aksiyle karşılaştık. Her yerde sevgiyle karşılandık, her yerde seyir merakımız hoşgörüyle karşılandı ve böylece onların türbelerini ve camilerini gezerek merakımızı İstanbul'a göre daha kolay ve serbestçe giderebilme fırsatımız oldu. Bursalılar'a, yabancılara ve özellikle Bursalıların tanımadıkları için bakmakla yetinip konuşmayan yolcuların gözünde bu kötü namı kazandıran şey, törelerinin zerafetiyle ve bilhassa yabancılara karşı sevimli tutumlarıyla net bir çelişki oluşturan ve hemen hemen bütün yüzlerde kendini belli eden vahşi ve rahatsız edici ifadedir galiba. Daha yakından bakıldığında, bu vahşiliğin ve korkutuculuğun yabancılara değil, orada oturanların gözlerindeki bir kusurdan kaynaklandığı anlaşılır. Gerçekten de orada oturanların hemen

⁶ İsis, eski Mısır'da anneliğin, doğurganlığın ve verimin Tanrıçasıdır.

hemen hepsinin, erkeklerin, kadınların, ve hatta en küçük çocukların gözlerinde bile, fark edilmesi anlatılmasından daha kolay olan bir kusur vardır. O bir nevi şaşılıktır, sanki gözleri kamaşmıştır, sanki gün ışığının keskin aydınlığı gözlerini acıtmıştır. Göz hekimliğinden anlamayan bir kişiye, onların bu halinin nedenini tespit etmek ya da bu konuda varsayımlarda bulunmak, durumu betimlemekten daha zor gelir, zira bu bölgede gözlere zarar veren bilindik nedenler sözkonusu değildir. Güneş ışınları, insanın yüzünü yoracak biçimde kayalardan sekmez, her yerde gözlere iyi gelen zengin yeşilliğin içine sızıp kaybolurlar. Zemin ayna gibi yontulmuş milyonlarca kum parçacıklarından yansıyan ışınlarla gözü acıtarak delen bir çöl değildir; burası ne tuzlarla doludur, ne de Mısır' da olduğu gibi büyük bir sıcaklığın ardından soğuk gece çiyleri tarafından ıslanmıştır; göz hastalıkları da başka yerlerde olduğundan daha fazla ortaya çıkmaz. Bu göz kusurunun nasıl oluştuğunu anlama çabası, düşünen ve gözlemleyen bir hekim için en az şifalı kaynakların sularının analizi kadar dikkate değerdir (1818, s.67, 68).

Yukarıdaki ifadelerde, Hammer Türk misafirperverliği ve sıcaklığı ile çelişen ve kendisini rahatsız eden, Bursa'da yaşayan insanların gözlerindeki "vahşi" bakışın nedenini bir göz rahatsızlığına bağlamaya çalıştığı görülmektedir. Şüphesiz kentte yaşayan insanların tümünde bakışlarındaki ifadeyi etkileyecek bir hastalığın var olduğu düşünülemez. Sanırım Hammer burada yerli halkın yabancılara rahatsız edici gelen bakışlarının neredeyse bir göz rahatsızlığı olabilecek kadar belirgin olduğunu ifade etmeye çalışıyor. Kent sâkinleri açısından "yabancılar" geleneksel olarak ağırlanması ilgi gösterilmesi ve hoş tutulması gereken kişiler olduğu kadar, aynı zamanda tanınmadıkları için potansiyel olarak düşman ve tehlike oluşturma özelliği taşımaktadırlar. Yabancı tanımını itibariyle dost-düşman karşıtlığına dahil edilemeyen, buna direnen, dost-düşman tanımlaması dışında kalan ancak ayrı üçüncü bir sınıf da yaratmayan, ne olduğuna "karar verilemeyenler" ailesinin bir üyesidir (Bauman, 1998, s.55). Dolayısıyla yabancılara biraz şüphe ve endişe ile bakılması o dönem açısından normal kabul edilebilir.

Seyahatnâmede yer alan bazı ifadeler 19. yüzyıl başında Bursa'da yaşayan insanların kente gelen yabancılara bakış açılarını açıkça göstermektedir. Buna göre, Bursalılar yolculuk yapan yabancuları konumlarına göre üç sınıfa ayırır? Bursa'da yaşayanlar her yabancıya ya "hekim", "bezirgan" (tüccar) ya da "kaptan" diye hitap etmektedirler. Sonuncusu (kaptan) hem gemi kaptanları hem de kara subayları için kullanılırken, birincisi hem doktorları hem de felsefecileri kapsar. Türkler yabancılara bu üç lakaptan birini kullanarak hitap ederken, onların yaptıkları yolculukların

nedeninin acı çeken insanlara yardım etme arzusu, kazanç hırsı, ya da askeri hizmet vazifesi olduğuna görünüşe göre karar verirler. Ancak uluslar söz konusuysa, herkes onlara göre “Moskof” (Rus), “İngiliz”, “Fransız ya da “Nemce” (Alman)’dir. Hammer, Türkler’deki sınıf ve ulus anlayışlarının bundan öteye gitmediğini hayretle ifade etmektedir (1818, s. 69). Oysa kent sâkinlerinin yabancıları algılayışlarındaki bu kısıtlı bakış açısı Osmanlı toplum yapısı düşünüldüğünde daha kolay anlaşılabilir. Öyle ki Osmanlı kentinde halk, hukuk terminolojisi açısından temel olarak ikiye ayrılır: kent sâkinleri ve kentte belirli bir süre kalan, gidecek oldukları varsayılan yolcular, misafirler. Kente dışarıdan gelen yolcular, tüccarlar, hekimler kısaca “misafir”lerin hepsi, kapalı bir topluluğun içine girdiklerinde kendilerini akrabalık, bölge, inanç, meslek gibi ilişkiler çerçevesinde tanımlayan yerli topluluk için her zaman yabancıdırlar (Tamdoğan-Abel, 2003, 400, 401). Bu nedenle yabancıların nereden geldiği, meslekleri, ulusları gibi niteliklerden çok kentin sâkinleri ile kurdukları ilişkiler çerçevesinde hekim, tüccar ya da kaptan gibi genel ifadelerle değerlendirilmesinin nedenleri toplum yapısından kaynaklanmaktadır.

Bursa kenti, 15. yüzyıldan başlayarak Osmanlı ekonomisi ve uzun mesafe ticareti açısından yükselen bir ticaret merkezi olduğu için, İran, Arabistan, Hindistan’dan gelip Avrupa ülkelerine mal satmak isteyen tüccarlarla, ipek ve baharat gibi doğu mallarını satın alan Venedikli, Cenevizli ve Floransalı tüccarların buluşma noktası olmuştur. Bu nedenle kentte yaşayan insanlar bu canlı ticari ortam dolayısıyla kente gelip giden yabancı tüccarlarla sık sık karşılaşmakta ve onlarla iş yapmaktadırlar. Ancak, 17. yüzyılda ticaret için İzmir limanının tercih edilmeye başlanması ve sonrasındaki dönemde özellikle İngiltere ve Hollanda’nın Çin ve İran ipeğini doğrudan satın alma çalışmaları sonucu kent eski ticari canlılığını kaybetmiştir (İnalçık, 2000, s. 306).

Hammer’in 19. yüzyıl başında Bursa’daki ekonomik faaliyetler hakkında verdiği bilgiler, yüzyıl ortalarında kentin yeniden Avrupa pazarlarına ham ipek ipliği üreten bir merkez haline gelmeden önceki durumunu yansıttığı için ayrıca önem taşımaktadır. Hammer, ipek kültürü ve ipek ürünlerine ilgi duyan tüccarlar için de dikkat çekici bir mekan olduğunu söylemektedir. Seyyah, Bursa ve civarındaki ham ipek üretiminin yılda yüz bin toffet (her bir toffetin 610 dirheme eşit olduğuna göre yaklaşık 150 ton) olduğunu tahmin etmektedir. Hammer, ham ipek fiyatlarının 1701 yılında Bursa’ya gelen Joseph Pitton de Tournefot’un kaydettiğine göre bir hayli arttığını aktarmaktadır (Lowry, 2004, s. 19). Yaklaşık yüz yıl önce 15-20 kuruşa mal olan bir toffet (610 dirhem) ham ipeğe, Bursa’da kendisinin bulunduğu dönemde 88-90 kuruş ödendiğini, ancak kuruşun değer kaybı dikkate alındığında bu yükselişin önemli bir bölümünün sadece görünürde

bir artış olduğunu belirtmektedir (1818, s.69). Hammer ham ipek fiyatları dışında, kentte üretilen kumaş türlerini de kısaca tanıtmıştır:

Bursa'nın ipek ürünleri, yılda yüz bin taneden daha fazlası üretildiği söylenen dokunmuş ipek kumaşlarından, kadın gömlekleri için kullanılan ince kumaşlardan ve minder üretiminde kullanılan bir nevi kadifeden ibarettir. Çizgili ya da çiçeklerle süslü olan ipek kumaşlarından "kutni" hem erkekler hem de kadınlar için zarif uzun yelekler ya da alt kıyafetleri yapılır, gömleklerin ya da yeleklerin üretiminde bir bütün olarak yarı şeffaf yer yer tümüyle şeffaf olan şeritlerle işlemeli bir tür temiz kıyafet "bürüncük" kullanılır. Yarı şeffaf kumaş hiçbir zaman bembeyaz yıkanmadığı, hep ham ipeğin sarımsı rengini muhafaza ettiği için, güzel bir vücudun gümüşümsü beyazlığı göz kamaştırıcı şekilde tümüyle şeffaf olan şeritlerin arasından göze çarpar ve sadece böyle gömlekler giyinmiş harem güzelleri, aydınlık şeritler ve süslemeler gereği, altın ve gümüş renkli çizgili zebraalara benzer. Minderlerin üretiminde kullanılan kadife, bilindik Türk halılarının muhteşem desenlerinden örnek almıştır. Böylece zemin hep beyaz kalırken, kesilmiş çiçekler ve süslemeler ise mavi, yeşil, kırmızı, sarı renklerinde çoğu zaman tek renktirler, bazen de karışık renkleri vardır.

Bursa'da kıyafetlerde kullanılan ipek kumaşı, kadın gömleklerindeki ince kumaş ve minderlerindeki kadifenin yanı sıra, Bursa'da mavi ve nefî rengi ketenden de en zarif hamam havluları "piştemal", bir de çantalar ve ipek püsküller yapılır. (1818, s. 69, 70).

İpekçiliğin bu kadar gelişmiş olmasıyla paralel olarak Hammer bütün Bursa ovasını kaplayan dut tarlalarının (genellikle buna "Filader" tarlası derler) büyüklüğünü de hayretle karşılamıştır.

Bursa ve civarında üretilen tarımsal ürünlerin çeşitliliğini ifade eden Hammer, yedi ayrı dut türü ve kırk armut türü bulunduğunu, üzümler, kayısı, vişne, özellikle de kestanenin, büyüklükleri ve hoş tatlarından dolayı uzak yerlerde bile tanındığını belirtmektedir (1818, s.70). Seyyah, Bursa'nın yemek kültürünün zenginliğinden de etkilenmiş görünmektedir:

Ağırlıkları 40 dirheme ulaşabilen ve Olympos dağında otlayan koyunların sulu etleri, en leziz yemeklerden biri olarak kabul edilen "kirde kebabı" için kullanılır.

Lüks hamur işlerinden lezzetli küçük ekmekler "somun" ve beyaz ekmek "çakıl ekmek" meşhurdur. Şekerleme olarak da helva türleri "tahin" ve "mümmessik", şerbetlerden "karanfil şerbeti" ve "sıcak şerbet" nefis tatlarıyla tanınır. Bu nedenle Bursa, yemek yemeği sevenlerin haritasında, en az doğal güzelliklerinden

Joseph von Hammer Bursa kentinin Osmanlı tarihi açısından önemini de anlamış görünmektedir. Bursa'nın özellikle imparatorluğun üçüncü büyük şehri, en eski hükümet yeri, ticaret şehri ve "Hüdâvendigâr" sancağının başkenti olduğuna dikkat çeker. Bursa ve çevresinde, 420 büyük atlı tımar (zeâmet) ve 1005 küçük tımarın var olduğunu, Bursa'nın mollası (burada kadıyı kastetmektedir), ulemanın rütbe merdivenlerinin en yüksek basamaklarından birinde bulunup, Bursa kadılığının konumunun imparatorluğun en yüksek hükümet yerleri olan İstanbul ve Edirne mollalıklarının (kadılıklarının) hemen altında yer aldığını belirtir. Kadıya yardımcı olan nâibler ve görev yerlerini şöyle sayar;

Kadının hemen altında şehrin yedi mahallesinde yedi "nâib" mahkeme işlerinden sorumludur ve şehrin dışında Kine (Kite), Filehdar (Filader), Abliond (Abulyond), Castel (Kestel) ve Tschekirdsche (Çekirge) nâibleri ona bağlıdır, yani toplam 12 nâib ya da yardımcı molla (kadı) mevcuttur (1818, s.71, 72).

Hammer'in kentin ileri gelenleri ve dini büyükleri hakkında verdiği bilgiler kent toplumunu anlama açısından önem taşımaktadır. Yazar, Mollanın (kadının) altında Bursa'nın dini büyüklerini sayarken, zorlu davaların sorumlusu olan "müftü", seyyidlerin (yani Peygamberin akrabalarının) başı olan "nakibü'l-eşrâf". Asker büyükleri yeniçeri ve sipahi subaylarını zikreder (1818, s.72).

Ticari faaliyetleri düzenleyen ve denetleyen görevliler olarak, "gümrük emini" ve ipekten sorumlu olan "harir emini" sayar. Şehrin güvenlik ve asayişten sorumlu memurlarını, "şehir voyvodası", "subaşı" (polis komiseri), "muhtesib" (pazar yargıcı, düzenleyicisi) ve "ayak nâibi" (profos) olarak aktarır (1818, s.72). Hammer'in şehrin asayişinin sağlanması konusunda şehir voyvodasını belirtmesi, "voyvodalık" görevinin 19. yüzyıl başındaki kapsamı ve içeriğini değerlendirmek için önemlidir. Voyvodalık, Osmanlı tarihi açısından iki anlamda kullanılır. Bunlardan ilki özellikle Eflak ve Boğdan beyleri için kullanılan prenslik ünvanı, ikincisi ise valinin bölgesindeki gelirlerinin toplanmasını sağlamak için tayin ettiği askerî temsilci olma durumudur, ancak bazen bunun yerine subaşı unvanı da kullanılır (İnalçık, 2003, s.247). 18. yüzyılda ise dirlik sahibi tarafından vergi alacaklarını toplamakla görevli kılınan voyvoda aynı zamanda köylerin düzenini de sağlardı. Ayrıca yine bu yüzyılda voyvoda bir şehre, küçük bir eyalete ait bir sultanın, bir baş vezirin, bir kaptan paşanın ya da imparatorluğun resmi görevine sahip bütün yüksek dereceli görevlilerin çok defa hassı olan yerlere tayin edilirdi (Özkaya, 1985, s.200, 201). Eğer Hammer yanlış bir adlandırma yapmadıysa, Bursa'da da çok sayıda padişah

hassı var olduğu düşünülürse Bursa Sancağı'na da bir şehir voyvodasının atandığı düşünülebilir.

Seyyah Bursa'da bulunduğu sırada Uludağ'a da gerçekleştirdiği geziyi eserinin 74-89. sayfalarında anlatmıştır. Burada dağın doruklarına doğru tırmandıkça yazı yaylaklarda geçirmekte olan 800'e yakın, 40'ar, 50'şerlik aileler halinde yaşayan Yörükler'den bahsetmiştir (Tunalı, 2005, s.335).

Bursa'dan İznik ve İzmit üzerinden İstanbul'a dönen seyyah 90. sayfasından itibaren sırasıyla, Bursa İznik yolu, İznik kenti ve İzmit yerleşimlerini daha çok tarihi eserleri açısından tasvir etmektedir.

Sonuç

Joseph von Hammer-Purgstall, Osmanlı tarihi konusunda kapsamlı eserler yazmış, Arapça ve Farsça'dan çevriler yapmış, Doğu dünyasını tanımış olmasına rağmen, Bursa'ya yaptığı gezisini anlattığı eseri diğer batılı seyyahların eserlerinden büyük ölçüde ayrılmamaktadır. Çalışması turistik bir rehber kitabı niteliği taşımakta, yer yer bazı hatalar içermektedir. Ancak özellikle Bursa kenti sâkinlerinin yabancılara bakışı, şehrin ekonomisi ve kentin ileri gelenleri konusunda verdiği bilgiler, Tanzimat öncesinde henüz sanayileşme sürecinin başlamadığı Bursa'nın anlaşılması açısından değerli kabul edilebilir.

Kaynaklar

- Babinger, Franz (1992), *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Bahriye Üçok, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bauman, Zygmunt (1998), *Modernity and Ambivalence*, Padstow: Polity Press.
- Baykal, Bekir Sıtkı, (1942), "Hammer'in Hâtırâtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı 1, s. 128-131.
- Eyice, Semavi (1982), "J. Von Hammer-Purgstall ve Seyahatnâmeleri", *Belleten*, C. 46, Sayı 183, s. 535-550.
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1940), *Erinnerungen aus Meinem Leben 1774-1852*, Wien-Leipzig.
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1818), *Umblick auf einer Reise von Costantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa, und Nicomedien, Pesth.*
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, 1287 (1870).

- İnalcık, Halil (2000), “Bursa ve İpek Ticareti”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, ed.Halil İnalcık-Donald Quataert, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yay.
- Lowry, Heath (2004), *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, İstanbul: Eren Yay.
- Metlitzki, Dorothee (1997), “On the Meaning of “Hatem” in Goethe’s West-Östlicher Divan”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 117, Sayı 1, s. 14-151.
- Ortaylı, İlber (1997), “Hammer-Purgstall”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., s. 491-494.
- Ortaylı, İlber (2001), “Joseph Hammer ve Osmanlı Tarihçiliği”, *Gelenekten Geleceğe*, 2.baskı, İstanbul: Ufuk Kitapları, s.30-38.
- Schimmel, Annemarie (1974), “Ein unbekanntes Werk Joseph von Hammer-Purgstall”, *Die Welt des Islams*, C. 15, Sayı 1/4, s. 129-145.
- Tamdoğan-Abel, Işık (2003), “Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak*, 3. baskı, der. François Georgeon-Paul Dumont, İstanbul: İletişim Yay., s. 387-405.
- Tunalı, Ayten Can (2005), “İstanbul'dan Bursa-Uludağ'a Bir Seyahat ve İznik-izmit Üzerinden Geri Dönüş, Adolf Hartleben Verlag, Viyana 1818, X+200 (Ekler, 167-182; Yazıtlar 185-200)”, (kitap tanıtım yazısı), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, s. 333-338.
- İnalcık, Halil (2003), *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2003.
- Özkaya, Yücel (1985), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.